

Henryka SĘDZIAK

NAZWY MÓWIENIA W *PRZEDWIOŚNIU* STEFANA ŻEROMSKIEGO

Mówienie jest procesem niezwykle złożonym, co znajduje wyraz w opisie ustnej komunikacji językowej. Ujawnia się tu bowiem nie tylko swoiste widzenie świata przez nadawcę wypowiedzi, ale także zastosowany sposób nazywania czynności mówienia. Wybór nominacji w znacznej mierze zależy od poziomu intelektualnego nadawcy. W moich pracach analizujących nazwy czynności mówienia w tekstach gwarowych¹ zwracałam uwagę na ubóstwo środków nazywających działania słowne.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest analiza nazw mówienia w utworze takiego mistrza słowa, jakim był Stefan Żeromski. Podstawę materiałową rozważań stanowią zdania nazywające mówienie w *Przedwiośniu*². Świadomie unikam nazwy „czasowniki mówienia”, gdyż w utworze tym sytuacje mówienia wyrażają różne środki językowe. Można wśród nich wyodrębnić cztery zasadnicze grupy leksemów:

1. Czasowniki mówienia oznaczające ‘komunikowanie słowami’, np. *mówić, powiedzieć, rzec, rozmawiać, szeptać* i in.
2. Czasowniki zawierające komponent ‘mówić’³ w strukturze semantycznej, ale nazywające inne czynności niż samo mówienie. Grupa leksemów tego typu jest szczególnie bogato reprezentowana w tekście *Przedwiośnia*. Występuje tu 100 czasowników, w tym 62 leksemu podstawowe i 38 czasowników pochodnych. Nazywają one różne działania słowne. Mówiący,

¹ *Semantyka i składnia czasowników mówienia w gwarze łomżyńskiej*, Łomża 1992; *Czasowniki mówienia w gwarze łomżyńskiej*, w: *Polszczyzna Mazowsza i Podlasia. Kultura języka a regionalizmy*, Warszawa 1993, s. 81-97; *Zróżnicowanie znaczeniowe czasowników mówienia w gwarze łomżyńskiej w porównaniu z polszczyzną literacką*, „Poradnik Językowy” 1992, s. 681-688.

² S. Żeromski, *Utwory wybrane*, t. 5, *Przedwiośnie*, Warszawa 1961.

³ Czasowniki z komponentem ‘mówić’ w strukturze semantycznej, „Prace Filologiczne” t. XXXIX, 1994, s. 335-349; Czasownikom tym poświęciłam pracę: *Struktura semantyczna i składniowa czasowników z komponentem ‘mówić’ (na materiale gwary łomżyńskiej)*, Warszawa 1995.

wyzyskując funkcje języka, dąży do realizacji określonych celów. Jednym z komponentów semantycznych tych czasowników jest ‘cel’ realizowany poprzez mówienie. Czasownikom tym można przypisać funkcje:

- 2.1. funkcję deklaratywną, która realizują czasowniki: *deklarować, obiecać, przyrzekać, przysięgać*, a także *grozić*. Nadawca wypowiedzi podejmuje zobowiązania wobec przyszłego działania na korzyść bądź na niekorzyść adresata (np. *grozić*);
- 2.2. funkcję wyjaśniającą stosunek do innej, wcześniejszej informacji, np. *klarować, perswadować, tłumaczyć*, a także: *kłamać, obgadywać, szkalować*;
- 2.3. funkcję ekspresywno-impresywną pełnią czasowniki: *chwalić, dziękować, błogosławić, życzyć*, a także: *bluźnić, drwić, gromić, kłać, łajać, napastować, podpuszczać, pomstować, sarkać, szydzić, urągać, wymyślać*. Nadawca podejmuje działania słowne w celu wyrażenia uczuć wdzięczności bądź wywołania u adresata uczuć przykrych.

Czasowniki przedstawione w powyższych grupach nazywają działania nadawcy, które zakładają bierną postawę odbiorcy. Wśród czasowników nazywających różne działania realizowane za pomocą mówienia jest znaczna grupa leksemów oznaczających czynności słowne mające na celu oddziaływanie na odbiorcę, który powinien (musi) zareagować słowem lub odpowiednim zachowaniem. W tej grupie możemy wyodrębnić czasowniki pełniące:

- a) funkcję performatywną, np. *witać, żegnać*. Czasowniki te nazywają działania wykonywane za pomocą wypowiedzi. Odbiorca powinien zachować się w sposób ustalony przez konwenans społeczny;
- b) funkcję modalno-kauzatywną, np. *agitować, błagać, dopominać się, kazać, prosić, pytać, radzić, wolać* ‘przyzywać’, *żądać, zebrać*. Czasowniki te nazywają zachowania słowne nadawcy mające na celu skłonienie adresata do podjęcia określonych działań. W sytuacji opisanej przez te czasowniki istotna jest relacja osobowa: nadawca – odbiorca. Dominuje tu nierównorzędność uczestników procesu komunikacji, przy

czym przewaga może być przypisana zarówno nadawcy, jak i odbiorcy komunikatu.

3. Czasowniki oznaczające różne czynności, a tylko kontekstowo zyskujące znaczenie 'mówić', np.

/1/ - *Dobrześ to powiedział, panie Czarus! - westchnął ksiądz.* (s. 118)

/2/ - *Nastuś! Co ty po nocy wyśpiewujesz? - zaśmiała się panna Karolina.* (s. 97)

/3/ - *Doprawdy? Zastąbla? - zatroskał się młody Baryka.* (s. 102)

W tekście *Przedwiośnia* mamy w tej funkcji 47 czasowników, w tym 31 podstawowych i 16 pochodnych. W znaczeniu podstawowym, prymarnym nazywają one różne czynności. Często jednak ich wtórne znaczenia odnoszą się do procesu mówienia, np.

ciągnąć 7. 'robić, mówić coś w dalszym ciągu'⁴,

dodać 2. 'powiedzieć coś jeszcze, dopowiedzieć',

odpalić 5. pot. 'odpowiedzieć ostro, stanowczo, zdecydowanie',

szklić 2. pot. 'błagować, kłamać',

wyksztusić 2. 'wypowiedzieć coś z trudem, z wewnętrznymi oporami',

zagrzmieć 2. 'powiedzieć coś głośno, dobitnie, mocnym głosem'.

W omawianej tu funkcji wystąpiły również czasowniki nazywające stany mentalne i emocjonalne, np. *ciskać się, dziwić się, dowodzić, gorszyć się, irytować się, oburzać się, rozmyślać, wybuchnąć, zaperzyć się*. Wszystkie te czasowniki wprowadzają komunikat w postaci przytoczenia. Wg Emilii Kozarzewskiej⁵, czasowniki sporadycznie odnoszące się do procesu mowy wchodzą w związek składniowy wyłącznie z przytoczeniem, nie mogą tworzyć konstrukcji składniowych z rzeczownikiem oznaczającym tekst. Możliwość tworzenia takich konstrukcji jest cechą istotną, wyróżniającą *verba dicendi*.

⁴ Znaczenia czasowników podaję wg *Słownika języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego, t. 1-11, Warszawa 1958-1969.

⁵ E. Kozarzewska, *Czasowniki mówienia we współczesnym języku polskim. Studium semantyczno-składniowe*, Warszawa 1990, s. 13-14.

4. Zwroty frazeologiczne oznaczające mówienie, np. *wieść rozmowy* ‘rozmawiać’, *złożyć podziękę* ‘podziękować’, *wydać okrzyk* ‘krzyknąć’, *wydawać szepty* ‘szeptać’, *wszczynać kłótnie* ‘kłócić się’, *żądać // zadawać pytanie* ‘pytać’ (też: *stawiać pytanie, rzucić pytanie, zwrócić się z pytaniem*), *nappełnić wołaniem* ‘wołać’. W analizowanym tekście wystąpiły 24 zwroty frazeologiczne, które należy uznać za warianty jednostek leksykalnych. Wszystkie zwroty mają podobną konstrukcję składniową: czasownik + rzeczownik nazywający mówienie w *accusativie*; czasem rzeczownik ma formę narzędnika.

W dalszych rozważaniach zajmę się tylko jednostkami należącymi do pierwszej grupy. Szczegółowa analiza struktury semantycznej, koniecznych uwarunkowań syntaktycznych oraz funkcji stylistycznej wszystkich leksemów nie jest możliwa w ramach artykułu. Zagadnieniu temu można by poświęcić odrębną monografię.

Podstawową funkcją czasowników mówienia jest komunikowanie myśli i przeżyć. Do grupy tej włączyłam czasowniki *informować* i *komunikować*, które Anna Pajdzińska⁶ określa jako hiperonimy czasowników mówienia. Leksemy te w przeciwieństwie do czasowników typu *mówić*, *szeptać* na poziomie leksykalnym nie przynoszą informacji o tym, w jaki sposób nadawca przekazał odbiorcy odpowiedni komunikat. Ze względu na ich pojedyncze wystąpienia w omawianym tekście włączyłam je do grupy najbliższej im znaczeniowo.

W „Przedwiośniu” wystąpiło 75 leksemów czasownikowych w znaczeniu ‘komunikować słowami’. Są to czasowniki podstawowe i genetycznie z nimi związane czasowniki pochodne, w tym formacje prefiksalne i formacje z postfiksem *się*. Tabela 1 (na s. 115) przedstawia te czasowniki w układzie gniazdowym, podkreślającym pokrewieństwo językowe leksemów. Podałam tu tylko czasowniki, które znalazły potwierdzenie w tekście utworu. Niektóre leksemy nie wystąpiły tu w formie podstawowej. Poświadczono zostały tylko ich formy prefiksalne, np. *przebąkiwać* <- (*bąkać*), *wyjąkać* <- (*jąkać*), *wypaplać* <- (*paplać*). Czasowniki pochodne występujące w analizowanym tekście tworzone są za pomocą tylko 10-u prefiksów: *na-*, *o-*, *od-*, *po-*, *prze-*,

⁶ A. Pajdzińska, *Nazwy mówienia w języku polskim*, w: *Język a kultura*, t. 2. *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne* pod red. J. Puzyriny i J. Bartmińskiego, Wrocław 1991, s. 53-64.

przy-, roz-, u-, wy-, za-. Wśród czasowników pochodnych są formy synchronicznie niemotywowane przez ich czasownikowe podstawy, np. *odpowiadać, opowiadać, rozmawiać*.

Tabela 1. Czasowniki mówienia

Lp.	Czasownik	Lw.	Lp.	Czasownik	Lw.
1.	bajdurzyć	1	39.	mruczeć // mruknać	14
2.	bełkotać // bełkotnąć	3	40.	nadmienić	1
3.	dysputować	1	41.	napomknąć	1
4.	gadać	22	42.	odzywać się	4
5.	pogadać	1	43.	ozwać się	1
6.	przegadać	2	44.	oponować	1
7.	rozgadać się	1	45.	oświadczać // oświadczyć	7
8.	wygadywać	1	46.	pisnąć	1
9.	gawędzić	1	47.	zapiszczyć	1
10.	ględzić	1	48.	pleść	1
11.	głosić	3	49.	potakiwać	1
12.	ogłosić	2	50.	powtarzać // powtórzyć	9
13.	gwarzyć	1	51.	prawić	1
14.	informować	1	52.	rozprawiać	1
15.	klócić się	1	53.	przebąłować	1
16.	komunikować	1	54.	rzec	34
17.	krzyczeć // krzyknąć	19	55.	odrzec	1
18.	pokrzykiwać	1	56.	przyrzec	1
19.	przekrzykiwać	1	57.	wyrzec	2
20.	wykrzykiwać // wykrzyknąć	5	58.	spierać się	1
21.	zakrzyknąć	2	59.	spowiadać się	1
22.	mamrotać	3	60.	szczebiotać	1
23.	mówić // mawiać	150	61.	szeptać // szepnąć	27
24.	namówić	1	62.	poszeptać	1
25.	odmawiać // odmówić	8	63.	wyszeptać	4
26.	pomówić	1	64.	twierdzić	3
27.	przemawiać // przemówić	3	65.	potwierdzić	1
28.	rozmawiać	19	66.	wolać	8
29.	porozmawiać	1	67.	zawolać	6
30.	umówić	2	68.	wrzeszczeć // wrzasnąć	5
31.	umówić się	1	69.	wywrzaskiwać	1
32.	wymawiać	4	70.	zawrzeszczeć // zawrzasnąć	2
33.	powiedzieć // powiadać	48	71.	wtrącić	6
34.	odpowiadać // odpowiedzieć	10	72.	wycedzić	3
35.	opowiadać // opowiedzieć	16	73.	wyjąkać	1
36.	naopowiadać	1	74.	wypaplać	1
37.	rozpowiedzieć	1	75.	wysyczyć	1
38.	wypowiadać // wypowiedzieć	2		Razem	498

W analizowanych czasownikach pochodnych prefiksy pełnią trzy podstawowe funkcje:

- a) zmieniają aspekt czasownika, np. *szeptać* -> *wyszeptać*, *wolać* -> *zawołać*:

/4/ - *Mama czekała... - wyszeptał syn.* (s. 47)

/5/ - *Patrz, jak mię ten wariat urządził! - zawołał Hipolit, zeskakując z linijki na ziemie.* (s. 106)

- b) modyfikują znaczenie podstawy, np. *porozmawiać*, *poszeptać*:

/6/ *Przyjechała droga paniusia Kościeniecka, najmilsza sąsiadka porozmawiać o pikniku.* (s. 162)

/7/ *Bezimienny przyjaciel poszeptał z ludźmi gwałtownie i namiętnie.* (s. 73)

Prefiks *po-* pełni tu funkcję okolicznika określającego treść podstawy pod względem czasu⁷.

- c) zmieniają znaczenie podstawy, wnosząc własną treść procesualną, np. *namówić* 'nakłonić kogoś do czegoś', *wypaplać* 'nie dochować tajemnicy, wygadać się'

/8/ - *Przecież to ja go namówilem... I ty także!...* (s. 156)

/9/ - *Zawiążę ci tylko język na supel, żebyś swoim miłym gajowcom czego nie wypaplał.* (s. 216)

⁷ Aleksandra Krupianka, wychodząc z koncepcji słowotwórczej Witolda Doroszewskiego, porównała stosunek między pniem a formantem ze stosunkiem składniowym w grupie orzeczenia zdania pojedynczego. Według autorki, formant zastępuje okoliczniki określające treść podstaw pod względem miejsca, czasu, sposobu. (*Próba logiczno-syntaktycznej klasyfikacji polskich czasowników przedrostkowych*, Z Polskich Studiów Sławistycznych, seria 3. Językoznawstwo, Warszawa 1968, s. 23-28).

Czasownik *namówić* nazywa inną czynność realizowaną poprzez mówienie, należy więc do drugiej grupy leksemów z komponentem ‘mówić’. Bywa też tak, że znaczenie czasownika podstawowego nie wiąże się z mówieniem, treść tę wnosi dopiero formant, np. *cedzić* -> *wycedzić*, *syczeć* -> *wysyczeć*:

/10/ - *Szklane domy...* - *wycedził* przez zęby. (s. 159)

/11/ *Po wykaszłaniu się wysyczał*:

- *Przyjdę po ciebie o dziesiątej rano.* (s. 215)

wycedzić pot. ‘powiedzieć coś powoli, z naciskiem’,

wysyczeć ‘wymówić coś ze złością, z pasją; często przez zaciśnięte zęby’.

Oba te czasowniki zawierają informacje o sposobie wytwarzania dźwięków.

Analiza 498 zdań z czasownikami mówienia uświadamia nam, że różne są struktury semantyczne omawianych leksemów, że odmiennie budują one perspektywę zdania. Opisowi semantycznemu poddane zostały tu głównie czasowniki podstawowe, gdyż przy klasyfikacji semantycznej czasowników prefiksalnych napotykałyśmy trudności nie do pokonania. Zwrócił na to uwagę Henryk Wróbel: „Wielość przedrostków i ich znaczeń w połączeniu ze znaczeniami leksykalnymi czasowników podstawowych daje ogromną liczbę kombinacji trudnych do rozgraniczenia i systematycznego opisania.”⁸

1. Jądrzem semantycznym leksemów o znaczeniu ‘komunikować słowami’ jest czasownik *mówić* semantycznie najmniej złożony. Czasowniki *mówić* – *powiedzieć* tworzące supletywną parę aspektową w analizowanym utworze występują najczęściej, tworzą bowiem 39,8 % zdań z czasownikami mówienia. Czasownik *mówić* zdecydowanie dominuje w grupie tych leksemów. Wypowiedzenia z tym czasownikiem stanowią 30,2 %, zaś z czasownikiem *powiedzieć* tylko 9,6 %. Czasowniki wielokrotne *mawiać* i *powiadać* należą tu do rzadkości. Z czasownikiem *mawiać* odnotowano tylko jedno zdanie:

⁸ H. Wróbel, *O zasadach opisu słowotwórczego polskich czasowników prefiksalnych*, „Studia Gramatyczne” 2, 1978, s. 105-119.

/12/ *Wiesz, jak to ten moskiewski ofik mawiał w takich razach.* (s. 110)

Czasownik *powiadać*, w słownikach polszczyzny współczesnej opatrzonej kwalifikatorem *przestarz.*, tworzy tu parę zdań, podkreślając wypowiedzi w stylu gawędziarskim:

/13/ ... *klaniał się panu dziedzicowi, co nie tylko z wojska wrócił, ale – powiadali – wojnę wygrał, samego Trockiego pobił na kwaśne jabłko.* (s. 118)

/14/ *Powiaadał, iż ten to trupi zaduch przeszkadza, ażeby moskiewskie powietrze można było wciągnąć wolnymi i szczęśliwymi płucami.* (s. 66)

Najbliższe znaczeniowo czasownikom *mówić* – *powiedzieć* są leksemy: *odzywać się, rzec, gadać, prawić, oświadczać*. Podstawową treścią semantyczną czasownika *odzywać się* jest mówienie. Emilia Kozarzewska⁹, autorka monografii o czasownikach mówienia, nie podaje leksemu *odzywać się* w indeksie czasowników o znaczeniu ‘mówić’. Przestarzała forma *ozwać się* pojawiła się tu tylko w jednym zdaniu, nadając wypowiedzi pewną cechę archaiczności:

/15/ ... *śluchał wyznania, wyraźniejszego, niżby być mogło, gdyby się ozwała ludzkimi słowy.* (s. 41)

Czasownik *rzec*, którego znaczenie w *Słowniku języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego podane jest z kwalifikatorem *książ.*, nazywa sytuację ustnej komunikacji w 34-ech zdaniach *Przedwiośnia* (6,8% zdań z analizowanymi czasownikami). We wszystkich tych zdaniach ma on formę trzeciej osoby liczby pojedynczej czasu przeszłego i wprowadza komunikat w postaci mowy niezależnej. Oto przykłady:

/16/ - *Zdaje mi się, że na nas ktoś wołał - rzekł Cezary.* (s. 106)

/17/ - *Był taki staw u nas na Ukrainie...- rzekła panna Karolina.* (s. 121)

⁹ E. Kozarzewska, op. cit., s. 224-225.

/18/ - *Nie, Czarus - rzekła - już z tobą nigdzie nie pójdę. (s. 238)*

Wydaje się, że czasowniki *gadać*, *prawić*, *oświadczać* są nacechowane stylowo. Zastanawia stosunkowo częste użycie w tekście literackim czasownika *gadać*, który we współczesnej polszczyźnie ma wyraźnie charakter potoczny, często z odcieniem lekceważącym. W analizowanym tekście tworzy 22 zdania (4,4 %). Przykłady zdań:

/19/ *Krzyczeli poganiacze koni i głośno gadali pracownicy usiłujący przegadać huk maszyny. (s. 129)*

/20/ *Gadała zaś niestworzone klituś-bajduś. (s. 24)*

/21/ *Od razu widać było, że będzie sownie gadał, że już głaska, ustawia w rzędach i wypuszcza z klatek myśli połapane. (s. 218)*

Analiza zdań z czasownikami *gadać* upoważnia do stwierdzenia, że relacjonuje on tu przede wszystkim wypowiedzi chłopów pracujących w Nawłoci, chłopów i komorników z Chłonka, warszawskich Żydów. Mamy tu do czynienia z mową potoczną, w której czasownik ten nie zachowuje nacechowania ujemnego (por. zdanie /19/). Inaczej się rzecz ma, gdy czasownik *gadać* referuje wypowiedzi przedstawicieli innych środowisk społecznych. Ujemną ocenę komunikatu zawierają zdania nazywające wypowiedzi komunistów na zebraniu (por. zdanie /21/), a także krytycznie oceniane przez Cezarego argumenty matki, której „klituś-bajduś” nie są pozbawione zdrowego rozsądku, a dowodzą zaślepienia syna. (zdanie /20/).

Czasownik *prawić* jest wyrazem przestarzałym, stosowanym dziś w określonym typie komunikatu, np. *prawić morały*. W analizowanym tekście wystąpił tylko w jednym zdaniu, w którym ma treść znaczeniową ‘mówić, wyjaśniać’:

/22/ *Prawiła mu tedy, iż ten Tatar albo tamten Ormiaszka daje jej po starej znajomości parę garści żytniej maki. (s. 26)*

Czasownik *oświadczyć* referuje komunikat o treści urzędowej, oficjalnej:

/23/ *Maszynista oświadczył sucho, że musi lokomotywie zrobić pewien remontik. (s. 61)*

/24/ *Wtedy robotnicy oświadczyli, że nie pozwolą zamknąć tej fabryki, (s. 241)*

Analizując wypowiedzenia z omawianą grupą czasowników, dochodzimy do wniosku, że czasowniki te tworzą model zdania, w którym otwierają miejsca dla:

- a) wykonawcy czynności (kto),
- b) odbiorcy czynności, adresata (komu, do kogo),
- c) komunikatu (co, o czym).

Nie wszystkie obligatoryjne uzupełnienia znajdują realizację w strukturze zdania. Dotyczy to głównie nadawcy i odbiorcy komunikatu, których wykładniki leksykalne odnajdujemy często w kontekście. Przyjrzyjmy się strukturom składniowym tworzonym przez podstawowe czasowniki omawianej grupy:

/25/ *Mówią mi różne głupstwa a nawet świństwa. (s. 180)*

/26/ *Seweryn Baryka niewiele synowi mówił o swych przygodach na wojnach, (s. 48)*

/27/ - *Co za szkoda - mówiła piękna pani - że nie byłam teraz w domu. (s. 136)*

/28/ *Mówił, że pisze list otwarty do rodaków. (s. 203)*

/29/ *Złote słowa powiedziałeś. (s. 94)*

/30/ *A cóż powiesz o szkołach szklanych! (s. 57)*

/31/ - *Powiem ci tylko jedno: tam w rowach nie było pięknych kobiet. (s. 180)*

/32/ *Powiedzieli mi, żeś zginął. (s. 46)*

Jak wykazują powyższe zdania, uzupełnienia czasownika mogą mieć postać różnych wykładników. Wykonawca czynności, podmiot ma często wykładnik w postaci rzeczownika oznaczającego osobę (por. np. zdania /26/ i /27/). Podmiot może też być konotowany końcówką pierwszej lub drugiej osoby czasownika¹⁰ (por. zdania /29/, /30/ i /31/). W zdaniach /25/, /28/ i /32/ mamy do czynienia z elipsą podmiotu, którego domyślamy się na podstawie kontekstu. Zdania /25/ i /32/ wskazują, że wykonawcą czynności nie jest konkretna osoba, ale jakaś bliżej nieokreślona zbiorowość, co podkreśla liczba mnoga czasownika. Ten typ podmiotu domyślnego określane jest „osobowym uogólnionym”¹¹.

Wykładnikami adresata wypowiedzi są najczęściej zaimki osobowe w datiwie (por. zdania /25/, /31/ i /32/), czasem rzeczownik również w tym przypadku (zdanie /26/).

W analizowanych zdaniach na ogół obecny jest wykładnik komunikatu. Ma on formę:

- a) rzeczownika w bierniku, (*co*), por. zdania /25/, /29/, /31/. W ostatnim zdaniu w tej funkcji wystąpił liczebnik główny (*jedno*);
- b) rzeczownika z przyimkiem w miejscowniku (*o czym*), zob. zdania /26/, /30/;
- c) mowy niezależnej (zdania /27/, /31/);
- d) mowy zależnej wprowadzanej najczęściej spójnikiem *że* (zdania /28/, /32/).

Przy czasowniku *mówić* pozycja komunikatu nie jest wypełniana tylko w określonych sytuacjach, co wykażą przykłady zdań:

/33/ Czaruś stokroć lepiej mówił po rosyjsku niż po polsku. (s. 12)

‘władał, posługiwał się danym językiem’

/34/ [Seweryn] Mówił z przymkniętymi oczyma, w odurzeniu od trującego zaduchu wędrowców przemierzających równiny Rosji niezmierzonej. (s. 50)

¹⁰ S. Jodłowski, *Podstawy polskiej składni*, Warszawa 1976, s. 70.

¹¹ A. Wierzbicka, *Czy istnieją zdania bezpodmiotowe?*, „Język Polski” XLVI, 1966, s. 177-196.

/35/ [Skalniński] Mówił dobrotliwie, po ojcowsku i bardzo grzecznie. (s. 167)

Zdania /34/ i /35/ charakteryzują samą sytuację mówienia: sposób mówienia, okoliczności towarzyszące procesowi. Treść komunikatu odnajdujemy poza konstrukcją zdania.

Większość analizowanych w tej grupie czasowników realizuje schemat składniowy omówiony przy analizie czasowników *mówić* – *powiedzieć*. Wyjątek stanowi tu czasownik *gadać*, przy którym rzadziej jest wypełniona pozycja komunikatu; tylko 40,9% zdań z tym czasownikiem zawiera wykładniki tekstu. Mają one formę taką, jak w zdaniach konstytuowanych przez czasowniki *mówić* – *powiedzieć*. Pozostałe zdania z czasownikiem *gadać* informują o sposobie mówienia (por. podane wcześniej zdania /19/ - /21/).

2. Wśród czasowników mówienia podanych w tabeli 1 (s. 115) można wyodrębnić leksemy, w których treść semantyczną jest wpisany element oceny komunikatu. Należą tu czasowniki: *bajdurzyć*, *głędzić*, *paplać*:

/36/ ... lubił przypominać sobie różności ze swego życia i z życia ogółu, opowiadać - jednym słowem bajdurzyć. (s. 203)

/37/ Coś niezrozumiałego mamrotała i głędziła w kółko. (s. 166)

/38/ Co ksiądz pleciesz! (s. 163)

Powyższe czasowniki zawierają negatywną ocenę komunikatu, wskazując jego nieprawdziwość i bezsensowność. Zdanie /36/ charakteryzuje sytuację mówienia, w której – podobnie jak w zdaniu /20/ – mamy bardzo subiektywną ocenę wypowiedzi przez odbiorcę. Młody i niedoświadczony Cezary nie potrafi właściwie ocenić argumentów zarówno matki jak i Gajowca. Czasownik *głędzić* informuje ponadto o sposobie mówienia, które jest rozwlekłe i nudne.

Pewne treści związane z komunikatem zawierają w swej strukturze semantycznej czasowniki: *głosić*, *twierdzić*, *spowiadać się*. Treści te dotyczą ograniczeń związanych z realizacją typu komunikatu. Czasownik *głosić* łączy

się najczęściej z takim wyrazem, w którego znaczeniu zawarta jest informacja o treści komunikatu:

/39/ Ksiądz mówił te słowa tonem mentorskim, jakby głosił jakąś zasadę moralną. (s. 145)

Przy czasowniku *twierdzić* może wystąpić komunikat, o którego prawdziwości i słuszności przekonany jest nadawca:

/40/ Twierdziła, że kto by chciał tworzyć ustrój komunistyczny, to powinien by podzielić na równe działki pustą ziemię, jakiś step, czy jakieś góry, i tam wspólnymi siłami orać, siać, budować, żąć i zbierać. (s. 24)

W treści znaczeniowej czasownika *spowiadać* się zawarta jest informacja o specyficznym typie komunikatu (własne grzechy) i specyficznej sytuacji mówienia:

/41/ W Chyrowie się po łacinie spowiadał. (s. 157)

Do czasowników referujących wypowiedzenia z określonym typem komunikatu zaliczyć można: *nadmienić*, *napomknąć*, *wtrącić* i *przebąkiwać*. Dwa pierwsze czasowniki są bardzo bliskie znaczeniowo, informują o komunikacie, jako o krótkiej wzmiance wygłoszonej marginesowo, mimochodem. Charakteryzują więc także sytuację, w której komunikat podano. Oto przykłady zdań z tymi czasownikami:

/42/ Trzeba nadmienić, iż Seweryn Baryka był człowiekiem z gruntu i do dna uczciwym. (s. 9)

/43/ Nie powiedział, oczywiście, wszystkiego, ale o tym i owym napomknął. (s. 209)

Pewien element oceny komunikatu i sytuacji zawiera czasownik *wtrącić*:

/44/ - Bo czasem - wtrąciła z pośpiechem pani Turzycka - Karusia dokładała cukru. (s. 168)

Przebąkiwać to także ‘mówić nieoficjalnie; napomykać’:

/45/ *Przebąkiwał o powrocie do Warszawy i na medycynę, ale tylko dla pozor...* (s. 159)

Element oceny komunikatu zawierają antonimy *potakiwać*, *oponować*; wyrażają one stosunek do innej informacji: aprobują ją, bądź jej przeczą:

/46/ *Cezary słuchał, wzruszał się perypetiami procesu, potakiwał, przerażał się, nawet groził Żydom Kminkom.* (s. 93)

/47/ *Gdy była z Cezarym sam na sam, próbowała oponować.* (s. 24)

Stosunek do innej informacji wyraża też czasownik *powtarzać*. Powtarzanie służy utrwaleniu pewnych treści, zapamiętaniu, przekonaniu kogoś o czym:

/48/ *Gdy wracał do domu, powtarzał matce wszystko od a do z, wyjaśniał arkana co zawilsze.* (s. 24)

Omawiane tu czasowniki tworzą struktury semantyczno-składniowe zbliżone do modelu czasowników *mówić* – *powiedzieć*, z tą różnicą, że przy czasownikach tej grupy, z wyjątkiem *powtarzać* nie jest wypełnione miejsce odbiorcy komunikatu. Zdania bez leksykalnego wykładnika adresata komunikują o nim implicite, ale nie dają na jego temat precyzyjnej informacji. Informacje te możemy uzyskać na podstawie kontekstu. Eksplicytny wykładnik adresata występuje tylko w zdaniach z czasownikiem *powtarzać*; w zdaniu /48/ ma on formę rzeczownika w datiwie (komu) *matce*. W dwu innych zdaniach tworzonych przez ten czasownik miejsce adresata wypełnia zaimek *sobie*; zwrot: *powtarzać sobie* wskazuje na mowę wewnętrzną, będącą wyrazem przeżyć bohatera:

/49/ *... po sto tysięcy razy powtarzał sobie, że nigdy tam już noga jego nie postanie.* (s. 173)

3. Stosunkowo liczny zbiór stanowią tu leksemy charakteryzujące stronę artykulacyjno-foniczną mówienia¹². Czasowniki te w swej strukturze semantycznej zawierają element informujący o formie fonicznej wypowiedzi.

3.1. Wysokość i barwę głosu komunikują czasowniki *piszczeć* (tu tylko dk *pisnąć*), *szczebiotać*. Przykłady zdań:

/50/ *Skoro tylko Bulawnik trzasnął drzwiami, aż szyby zabrzęczały w całej kamienicy, Lulek pisnął:*

-Ty! Słuchaj! (s. 214)

/51/ *[Lulek] wciąż coś złośliwego i ośmieszającego szczebiotał pokrywając słowa histerycznym kaszlem. (s. 223)*

3.2. O natężeniu głosu informują czasowniki oznaczające:

a) mówienie głośne: *krzyczeć, wołać, wrzeszczeć*

/52/ - *Ukradli mi tę walizkę! - krzyknął Seweryn Baryka w uniesieniu. (s. 64)*

/53/ - *Ja ich nie biorę! - wołał głośno Białynia - Nie biorę! Nie biorę! (s. 70)*

/54/ - *Leż do budy! - wrzasnął prawnik rozglądając się na wszystkie strony. (s. 216)*

b) mówienie ciche: *mruczeć, szeptać*

/55/ - *Oto są skutki wychowania w moskiewskim gimnazjum... - mruczał do otaczających ksiądz Anastazy. (s. 156)*

¹² Czasowniki te charakteryzował M. Mączyński w artykule *O czasownikach onomatopiecznych oznaczających mówienie*, „Język Polski” LXIV, 1984, s. 99-109. J. Bartmiński analizując gwarowe nazwy związane z wadami wymowy, przedstawił bogaty materiał leksykalny w swojej pracy *Ludowe słownictwo logopedyczne*, „Logopedia” 6, 1965, s. 66-85. Wiele czasowników tego typu omówiłam w książce o czasownikach mówienia w gwarze łomżyńskiej (op. cit., s. 112-136).

/56/ *Nie słyszac, słyszała wyrazy, które do siebie w tańcu szeptali.*
(s. 152)

/57/ - *Pannie Karolinie przykro jest słuchać tej piosenki... - szepnął
Cezary księdzu do ucha.* (s. 115)

Czasownik *szeptać* stosunkowo częsty w analizowanym tekście, tworzy bowiem 27 zdań (5,4 % zdań z czasownikami mówienia) oznacza nie tylko ciche mówienia, ale komunikuje, jak się wydaje, pewien nastrój intymności łączący rozmówców. Czasownik *mruczeć* oznacza mówienie ciche, ale i niewyraźne; łączy się zatem znaczeniowo z następną grupą leksemów.

3.3. Stopień poprawności realizacji fonicznej komunikują czasowniki: *bełkotać, mamrotać, wyjąkać* (tylko w formie prefiksalnej).

/58/ *Lulek zjawił się obok Cezarego i, zaciśniętymi pięściami machając obok jego nosa, coś strasznie groźnego bełkotał.* (s. 223)

/59/ *Panowie w armiakach, magnaci w chłopskich rubaszkach, a mamrocza z cicha pomiędzy sobą po francusku.* (s. 30)

/60/ *Coś wyjąkał niezrozumiałego, co ledwie można było pojąć:
-Teraz już... Teraz już... w nogi!* (s. 47)

Czasowniki charakteryzujące stronę artykulacyjno-foniczną mówienia często oprócz cech fizycznych tekstu określają także jego nadawcę. Zdania /50/, /51/ i /57/ z czasownikami *piszczeć, szczebiotać* i *bełkotać* wyraźnie ośmieszają postać komunisty Lulka. Czasowniki te tworzą struktury składniowe typowe dla czasowników o znaczeniu 'komunikować słowami'. Podobnie jak przy innych czasownikach zwykle wypełniona jest tu pozycja komunikatu; brak wykładnika tekstu w zdaniu /59/, w którym czasownik *mamrotać* charakteryzuje tylko sposób mówienia, nie relacjonuje konkretnej wypowiedzi. Częściej odnajdujemy w tych zdaniach wykładniki adresata wypowiedzi. Występują one eksplicytnie w zdaniach /55/, /56/, /57/ i /59/. Wykładniki przedstawione implicytnie sygnalizują różne środki językowe:

- a) zaimek osobowy *ty*, stanowiący zwrot do słuchacza (zdanie /50/),
- b) forma drugiej osoby trybu rozkazującego czasownika (zdania /50/ i /54/).

4. Wszystkie analizowane dotychczas czasowniki określały nierównorzędną postawę uczestników procesu mówienia: postawę aktywną nadawcy wypowiedzi i pasywną – odbiorcy komunikatu. Do czasowników mówienia należą również jednostki leksykalne oznaczające działania zbiorowe, w których czynnie uczestniczą co najmniej dwie osoby. Sytuacje komunikowania się ze sobą paru osób opisywane są w tekście *Przedwiośnia* przez następujące czasowniki: *gawędzić*, *gwarzyć*, *dysputować*, *klócić się*, *rozmawiać*, *spierać się*, *umawiać się*. Są to czasowniki dyskursywne¹³, które oznaczają równorzędne relacje osobowe między uczestnikami procesu mówienia. Uczestnicy dialogu czy polilogu pełnią podwójną rolę: nadawców i odbiorców wypowiedzi. W sytuacji dialogu (polilogu) każdy z uczestników bierze udział w tworzeniu tekstu. Współpraca między uczestnikami komunikowania się przedstawia się różnie. Uczestnicy mogą reprezentować stanowiska jednakowe lub rozbieżne wobec tematu rozmowy.

4.1. W treści znaczeniowej czasowników *dysputować*, *rozmawiać* brak informacji o stanowiskach rozmówców wobec omawianej kwestii:

/61/ *Pili we dwu z Baryka, raz wraz całując się i bez przerwy dysputując.* (s. 157)

/62/ *Pan Gajowiec chętnie z Cezarym rozmawiał.* (s. 78)

/63/ *Ludzie rozmawiali szeptem i jakoś chyłkiem, jak w kościele albo na pogrzebie.* (s. 218)

4.2. Informacja o zgodności poglądów uczestników rozmowy wpisana jest w strukturę znaczeniową czasowników *gawędzić*, *gwarzyć*, *umawiać się*:

¹³ Tak nazwała czasowniki tego typu E. Kozarzewska (op. cit., s. 152-178). Czasownikami symetrycznymi nazywają te leksemy J. Beller i Z. Saloni, autorzy artykułu *O opisie semantycznym haseł czasownikowych*, w: *Semantyka i słownik* pod red. A. Wierzbickiej, Wrocław 1972, s. 230.

/64/ *Jeść możemy pospołu, gawędzić, urznąć się również, bo to ksiądz lubisz...* (s. 178)

/65/ *Jakże uwielbiał cichą poufność rozmowy z nią o rzeczach niepowседневnych i niezyciowych, kiedy gwarzyła z serca do serca o duszy swojej i o duszy przyjaciela.* (s. 161)

/66/ *Umówiliśmy się, że gdy odjedzie, ja będę siedziała w oknie dopóty, dopóki latarnie jego wolanta będzie na polach widać.* (s. 142)

O różnicy poglądów rozmówców informują czasowniki: *kłócić się, spierać się*:

/67/ *[Żydzi] wałęsali się i zalewali ulice, brodzili, wchodzili i wychodzili, gadali, kłócili się, nic właściwie nie robiąc.* (s. 202)

/68/ *Spierali się - już tylko pomiędzy sobą - o to, jak też zachowywać się będą po wkroczeniu do Warszawy owi nie znani tu jeszcze bolszewicy.* (s. 79)

W zdaniach z czasownikami dyskursywnymi czasownik konotuje co najmniej dwóch wykonawców czynności. W strukturze zdania relacja osobowa między uczestnikami rozmowy może być przedstawiona dwojako:

- a) w formie podmiotu wyrażonego szeregiem wyrazów lub liczbą mnogą wykładnika podmiotu (por. zdania /63/ i /67/, /68/).
- b) w formie podmiotu z narzędnikiem towarzysza (zob. zdanie /62/).

W pierwszym wypadku uczestnicy rozmowy występują na tych samych prawach. Stosunek partnerski rozmówców uwydatnia liczba mnoga czasownika. Zdanie zawierające podmiot z narzędnikiem towarzysza sygnalizuje nierówny status uczestników procesu mówienia. Podkreśla to liczba pojedyncza orzeczenia. Wykładnik drugiego uczestnika rozmowy nie zawsze występuje w strukturze zdania, czasem odnajdujemy go w kontekście (zob. zdania /61/ i /65/). W zdaniu /65/ przy braku eksplicytnego wykładnika drugiego rozmówcy i liczbie pojedynczej wykładnika predykatu trudno orzec, czy mamy tu do czynienia ze „współtworzeniem” tekstu.

Analiza nazw mówienia w „Przedwiośniu” wykazała duże bogactwo środków językowych występujących w funkcji nazw działań słownych. Są to nazwy zróżnicowane. Liczbowo ujmuje to tabela 2.

Tabela 2. Nazwy mówienia

Lp.	Nazwy mówienia	Liczba leksemów	%	Liczba wystąpień	%
1.	Czasowniki mówienia oznaczające ‘komunikowanie słowami’	75	30,5	498	53,6
2.	Czasowniki zawierające komponent ‘mówić’	100	40,6	312	33,5
3.	Czasowniki oznaczające różne czynności, a tylko kontekstowo zyskujące znaczenie ‘mówić’	47	19,1	91	9,8
4.	Zwroty frazeologiczne	24	9,8	29	3,1
	Razem:	246	100,0	930	100,0

246 jednostek leksykalnych wykorzystał pisarz do relacjonowania wypowiedzi. Tworzą one 930 zdań. W 53,6 % omawianych zdań wypowiedzi referowane są przez czasowniki mówienia. Najczęściej występują tu czasowniki: *mówić, powiedzieć, rzec, szeptać, gadać, rozmawiać* (por. tabela 1). Inne leksemy o znaczeniu ‘komunikować ustnie’ rzadko relacjonują wypowiedzi; aż 41 czasowników to pojedyncze użycia w tekście *Przedwiośnia*.

Podobnie przedstawia się sytuacja w grupie leksemów z komponentem ‘mówić’. 100 czasowników tworzy tylko 312 zdań. Dominują czasowniki: *prosić, pytać, błagać, kazać, tłumaczyć*; 56 czasowników to pojedyncze wystąpienia w tekście omawianego utworu. Jeszcze mniejszą frekwencją odznaczają się czasowniki tylko kontekstowo oznaczające mówienie; 47 leksemów wystąpiło tylko w 91 zdaniach.

Przedstawiony wyżej materiał językowy upoważnia do stwierdzenia, że z wielkim wyczuciem językowym stosował pisarz różne środki w nazywaniu sytuacji mówienia. Oprócz leksemów, których podstawową funkcją jest ‘komunikowanie słowami’ wykorzystał czasowniki nazywające różne czynności realizowane za pomocą mówienia, a także te leksemy, które tylko wtórnym swym znaczeniu wiążą się z mówieniem. Wprowadził też zwroty frazeologiczne

jako warianty leksemów mówienia. Wykorzystując bogactwo środków językowych, zobrazował różnorodne relacje zachodzące między podstawowymi komponentami wypowiedzi: nadawcą, odbiorcą i tekstem. W sposób mistrzowski wyzyskał wszystkie odcienie znaczeniowe omawianych leksemów. Zawarta w strukturze semantycznej jednostek leksykalnych negatywna ocena nadawców i ich komunikatów posłużyła pisarzowi do ośmieszenia jego przeciwników ideowych.

Był Żeromski – jak słusznie stwierdzają znawcy jego twórczości – „wielkim pomnożycielem polszczyzny – rozszerzał ją o nowe pokłady stylistyczne, o nowe sposoby przekazywania słowem zarówno prawdy wewnętrznej człowieka, jak i urody, i potworności widzialnego świata.”¹⁴ Twórczość jego cechuje „bogactwo słownika, fenomenalna wydolność językowa i umiejętność znajdowania wyrazów w danym miejscu potrzebnych, nieodwołalnie trafnych.”¹⁵

¹⁴ S. Żeromski, *Utwory wybrane*, t. 1. Wstęp H. Markiewicz, Warszawa 1961, s. 22.

¹⁵ A. Hutnikiewicz, *Stefan Żeromski*, Warszawa 1963, s. 68.